

Konsep *wanua* dan *palili* di Konfederasi Ajatappareng di Sulawesi Selatan

Abd. Latif¹, Nordin Hussin¹, Rahilah Omar¹

¹Pusat Pengajian Sejarah, Politik dan Strategi, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia

Correspondence: Abd. Latif (email: latifunhas@hotmail.com)

Abstrak

Kertas kerja ini akan membincangkan tentang konsep *wanua* dan *palili* dalam struktur kerajaan-kerajaan yang tergabung dalam Konfederasi Ajatappareng di Sulawesi Selatan. *Wanua* dan *palili* adalah dua istilah yang digunakan oleh kerajaan pusat terhadap daerah bawahannya. Persoalannya, mengapa ada daerah bawahan yang disebut *wanua* dan yang lainnya disebut *palili*. Apakah kriteria yang mesti dimiliki oleh satu daerah untuk dikategorikan sebagai *wanua* dan apakah pula kriteria yang mesti dipunyai oleh satu daerah untuk dikategorikan sebagai *palili*. Adakah kedua-dua istilah ini mempunyai impak secara signifikan terhadap hubungan kekuasaan antara daerah dengan kerajaan pusat. Dapatan kajian menunjukkan bahawa *wanua* adalah sebuah konsep tentang geografik yang penduduknya mempunyai hubungan saudara mara yang sangat rapat dengan lingkungan *wanua*. Bagi mengelakkan dari ditakluki oleh kerajaan yang kuat, maka beberapa *wanua* yang berjiran bersepakat bergabung untuk menubuhkan satu kerajaan. Sebaliknya, *palili* adalah sebuah konsep tentang hubungan kekuasaan antara kerajaan pusat dengan semua *wanua* di bawahnya. Semua *wanua* yang mula-mula bergabung menubuhkan kerajaan disebut *palili passeajingeng*. Kertas kerja ini akan membincangkan lebih mendalam tentang konsep *wanua* dan *palili* di Konfederasi Ajatappareng seperti *palili passeajingeng*, *palili bassi* dan *palili napanoq rakkalana*.

Katakunci: Ajatappareng, hubungan kekuasaan, konfederasi, *palili*, Sulawesi Selatan, *wanua*

The connection between *wanua* and *palili* in the Confederation of Ajatappareng in South Sulawesi

Abstract

This article discusses the concept of *wanua* and *palili* in the Confederation of Ajatappareng in South Sulawesi. *Wanua* and *palili* are two terms used by the central government to the lesser regions. The main question in the article is why there were lower region called *wanua* and *palili*. Why these lesser regions are termed as *wanua* and *palili* in the Confederation of Ajatappareng. Did *wanua* and *palili* have a greater impact on the power relationship with the central government? The research found out that *wanua* is a geographical concept of peaceful coexistence in their relationship with the confederation. One of the factors in the peaceful relationship is to avoid the lesser kingdom being occupied by the powerful kingdom. Thus, *wanua* were united to form a confederation. Instead, *palili* is a concept of peaceful coexistence between the central government and the *wanua*. This paper further discusses several terms and concepts that were used in the power relationship between *wanua*, *palili* in the Ajatappareng Confederation such as *palili passeajingeng*, *palili bassi* and *palili napanoq rakkalana*.

Keyword: Ajatappareng, confederation, *palili*, power relations, South Sulawesi, *wanua*

Pengenalan

Ajatappareng terdiri atas lima kerajaan yang terletak di barat Danau Tempe, Danau Sidenreng dan Danau Buaya.¹ Lima kerajaan itu ialah Sidenreng, Sawitto Suppa, Rappang dan Alitta (Leonard Y. Andaya 2004, H.A.M. Mappasanda 1992: 1). Secara geografik kawasan Ajatappareng meliputi dataran subur yang luas di Sulawesi Selatan bermula dari hala selatan sehingga ke tengah-tengah kawasan ini. Adapun gunung terletak di utara Sawitto dan Sidenreng. Seorang petualang Portugis yang bernama Manuel Pinto melawati Sidenreng pada tahun 1540-an melaporkan bahawa Sidenreng kaya beras (Stephen C. Druce 2009: 24, Barbara S. Harvey 1989: 18).

Konfederasi Ajatappareng

Sumber tradisi lisan dan sumber *lontara'* yang menjelaskan tentang konfederasi Ajatappareng menceritakan bahawa awal mula konfederasi ini diwujudkan daripada lima orang bersaudara. Ada versi yang menceritakan bahawa yang sulung berkuasa di Sidenreng, anak kedua berkuasa di Sawitto dan yang bungsu berkuasa di Alitta. Versi lainnya menceritakan bahawa yang sulung berkuasa di Sawitto, anak kedua berkuasa di Sidenreng dan yang bungsu berkuasa di Alitta. Kedua-dua versi ini menceritakan bahawa anak ketiga berkuasa di Rappang dan anak keempat berkuasa di Suppa (Stephen C. Druce 2009: 166-167).²

Patut diduga bahawa kedua-dua versi di atas mula muncul dalam tradisi lisan dan sumber *lontara'* pada akhir abad ke-17 atau mungkin pada abad ke-20. Pada abad ini Sidenreng dan Sawitto mempunyai peran strategik dalam percaturan politik di Sulawesi Selatan. Pada abad itu juga Suppa tidak berperanan penting dalam dinamika politik di Sulawesi Selatan. Itulah sebabnya dalam tradisi lisan Suppa hanya menjadi urutan keempat dalam peran politik di Ajatappareng. Walaubagaimanapun pada abad ke-16 atau abad sebelumnya Suppa mempunyai peran penting dalam dinamika politik dan ekonomi di Sulawesi Selatan. Bahkan dalam mitologi *Lagaligo* telah diceritakan bahawa Suppa adalah sebuah kerajaan besar dan sangat penting di pantai barat Selat Makassar.³ Oleh itu ada kemungkinan bahawa konfederasi Ajatappareng dapat diwujudkan kerana adanya prakarsa daripada Suppa. Pada masa itu lima orang bersaudara menjadi raja di lima kerajaan di Ajatappareng bermesyuarat di Suppa bagi membuat perjanjian yang berhubungkait dengan ekonomi, perang dan pertahanan. Perjanjian mereka disimbolkan dengan sebuah rumah yang mempunyai lima bilik. Setiap raja dan rakyat daripada lima kerajaan itu boleh masuk ke bilik mana sahaja yang dimahui (Burhanuddin Pabitjara 2006: 17, *Lontara' Akkarungeng Suppa*, hlm. 47).

---

¹Ketiga-tiga danau ini hanya dapat terlihat pada musim kemarau, manakala terjadi musim hujan ketiga-tiga danau ini akan menyatu menjadi satu.

²Pada masa kuasa Inggeris (1812-1814) dan masa Belanda berkuasa semula pada tahun 1824, maka Sidenreng menjadi sekutu setia daripada kedua-dua kuasa asing itu. Sumber *lontara'* menjelaskan pada masa lima kerajaan di Ajatappareng pun telah ditakluki oleh Gowa, maka manakala para raja di Ajatappareng mahu menghadap kepada Raja Gowa di Makassar, maka mesti mengikut kepada aturan yang sulung didahulukan dan yang bungsu dibelakangkan. Aturannya ialah Sidenreng yang sulung, disusul Sawitto, Suppa, Rappang dan Alitta yang paling bungsu (*Lontara' Sidenreng*, hlm. 178).

³Pelras menggambarkan peran penting Suppa pada abad ke-16. Geografi Sulawesi Selatan yang digambarkan dalam cerita *Lagaligo* bahawa ada sebuah selat antara Teluk Bone dan Selat Makassar yang memungkinkan orang berlayar dari Danau Tempe ke Suppa. Pelayaran dari Teluk Bone ke haluan barat melalui jalur sempit menuju Solo' kemudian melebar lagi menjadi danau luas tempat air mengalir dari danau yang sekarang ini disebut Danau Tempe melalui selat kecil, sehingga menciptakan pusaran air berbahaya. Di perbukitan yang membentang ke selatan dan tenggara mulai dari kawasan yang sekarang ini disebut Pammana menuju Cina – mungkin Cina yang diceritakan dalam *Lagilogo* adalah Cina yang terletak di Wajo, bukan Cina yang terletak di Bone. Diperbukitan utara terdapat Tempe dan Pacing yang kelak dikenal sebagai Singkang. Ke barat lagi, pada kawasan yang sekarang ini dipenuhi persawahan yang terbentang mengelilingi Danau Tempe dan Danau Sidenreng, sebuah “laut air tawar” menutupi semua daratan sampai Soppeng di selatan dan di barat sampai barisan pegunungan tinggi yang sejajar dengan pantai barat. Dari situ air mengalir ke lembah yang sekarang ini dilalui oleh Sungai Saddang dan kemudian bermuara di pantai barat dekat Suppa (Christian Pelras 2006: 71-72).

Tidak ada satu pun sumber menyebutkan nama daripada lima orang bersaudara yang bermesyuarat itu bagi mewujudkan konfederasi Ajatappareng. Ada sumber lain yang menjelaskan bahawa mesyuarat itu dibuat di Suppa oleh para raja di lima kerajaan di Ajatappareng pada pertengahan abad ke-16. Pada masa itu Suppa diwakili oleh Raja Suppa yang bernama La Makkarawi, Sawitto diwakili oleh Raja Sawitto yang bernama La Paleteang, Sidenreng diwakili oleh Raja Sidenreng yang bernama La Pateddungi, Rappang diwakili oleh Raja Rappang yang bernama La Pakallongi dan Alitta juga diwakili oleh La Pakallongi sebab pada masa itu ianya berkuasa juga di Alitta (Darwas Rasyid1985: 88).

Manakala sumber tradisi lisan sering mempertukarkan antara Sidenreng dan Sawitto sebagai kerajaan yang paling berpengaruh dan diutamakan di Ajatappareng, tetapi sumber-sumber ini tidak menyebutkan apakah penubuhan persekutuan Ajatappareng dimesyuaratkan di Sidenreng atau di Sawitto. Tempat bermesyuarat ini penting dikenal pasti, kerana manakala tidak satu pun di atara keduanya yang menjadi tempat bermesyuarat maka patut diduga bahawa keduanya bukanlah pemrakarsa daripada penubuhan persekutuan Ajatappareng. Mengikut catatan Portugis bahawa orang Portugis adalah orang Eropah yang mula melawati Makassar pada tahun 1538. Bermula pada tahun itu orang-orang Portugis mengadakan hubungan dagang dan menyiarkan ugama Kristian di kerajaan-kerajaan Bugis. kerajaan Bugis yang pertama dilawati ialah Suppa yang pada masa itu rajanya bernama La Makkawari (Mattulada 2011: 27-28).

Berasaskan pada catatan Portugis itu, maka patut diduga bahawa persekutuan Ajatappareng ditubuhkan pada masa kekuasaan La Makkarawari pada tahun 1582 (Burhanuddin Pabitjara 2006: 125, Darwas Rasyid 1985: 88). Mungkin persekutuan ini ditubuhkan selepas Bajeng, Lengcese, Polombangkeng, Lamuru, Soppeng, Maros, Wajo, Suppa, Sawitto, Bacukiki, Alitta, Duri, Panaikang dan Bulukumba ditakluki oleh Gowa. Raja Gowa pada masa itu ialah Tunipallangga Ulaweng yang sangat memerlukan sokongan daripada kerajaan-kerajaan Bugis bagi meramaikan aktiviti perdagangan di Bandar Sombaopu yang mulai dibina pada masa kekuasaan ayahandanya yang bernama Tumaparisi Kallonna Raja Gowa ke-9. Selepas penaklukan maka orang-orang Melayu yang bermukim di Sawitto, Suppa dan utamanya yang bermukim di Bacukiki dibawa ke Gowa. Mengapa hanya orang-orang ini yang secara khas dibawa ke Gowa, mengapa tidak semua kerajaan yang ditaklukkan itu orang-orangnya dibawa ke Gowa juga. Mungkin ini dapat menjelaskan pentingnya Bacukiki sebagai bandar pelabuhan yang ramai pada abad ke-15 dan abad ke-16 yang mendapat sokongan daripada kerajaan-kerajaan di sekitarnya utamanya Sawitto, Suppa dan Sidenreng yang kaya hasil-hasil pertanian. Selepas Melaka ditaklukkan Portugis pada tahun 1511, maka ramailah orang-orang Melayu yang melawati Bacukiki yang terkenal pada masa itu. Pada masa itu Gowa memerlukan pengalaman dan kepakaran orang-orang Melayu bagi mengawal keselamatan dan aktiviti perdagangan di Makassar. Pada masa inilah Gowa dikenal pakar dalam mengubah perisai tradisional yang besar menjadi lebih kecil, memendekkan gagang tombak Makassar yang panjang dan membuat peluru Palembang. Karaeng Gowa juga terkenal sebagai pakar strategi perang (Leonard Y. Andaya 2004: 32-34).

Konsep *wanua*

Perkataan *wanua* seperti juga perkataan desa, negeri, nagari adalah berasal daripada perkataan Sanskrit yang bermakna kampung asal atau kampung kelahiran. Perkataan desa digunakan di Jawa, Madura dan Bali. Perkataan dusun digunakan di Sumatera Selatan, orang Maluku mengenal nama dusun-dati. Di Batak perkataan dusun digunakan bagi nama pedukuhan. Perkataan gampong dan meunasah digunakan di Aceh bagi menyebut unit politik yang paling bawah. Di Batak unit politik yang sama dengan desa di Jawa disebut kuta, uta atau huta. Pedukuhannya dinamakan dusun sosor atau pagaran. Pedukuhan lain yang merupakan masyarakat pertanian dinamakan banjar atau jamban. Manakala kampung-kampung ini bergabung maka gabungan itu disebut hundulan. Di Batak selatan digunakan perkataan kuria bagi menggambarkan gabungan beberapa kampung dalam satu sistem pemerintahan. Di Minangkabau digunakan perkataan nagari, tetapi ada juga gabungan beberapa kampung yang disebut luhu'. Di Maluku digunakan perkataan negory atau dati. Ada pun perkataan *wanua* digunakan di Minahasa dan Bugis (Soetardjo Kartohadikoesoemo 1984: 15-16).

Setiap *wanua* adalah unit kawasan dan unit pemerintahan. Luas kawasannya berbeza antara yang satu dengan yang lainnya. Ada yang kecil dan hanya terdapat satu pemukiman sahaja, tetapi pada umumnya mempunyai banyak pemukiman dan terbahagi dalam beberapa sub kawasan. Sebenarnya *wanua* merupakan unit sosial yang mempunyai pemerintahan sendiri, tetapi pemerintahannya tidak sama dengan sistem pemerintahan desa di Jawa dan di Bali. *Wanua* adalah gabungan daripada beberapa kampung. Beberapa abad yang lampau biasanya dalam satu kampung hanya terdapat 10 sehingga 20 rumah sahaja. Rumah-rumah itu biasanya terletak berderet menghadap sama ada ke selatan atau ke barat. Manakala ada sungai di kampung itu, maka rumah-rumah sepatutnya dibangun membelakangi sungai. Pusat kampung atau kampung asal merupakan suatu tempat keramat yang dalam bahasa tempatan disebut *posi' tana* (pusat dunia). Di kampung asal juga biasanya terdapat pokok beringin yang besar dan kadang-kadang juga terdapat satu tempat pemujaan yang dalam bahasa tempatan disebut *saukang* atau rumah kecil tempat pemujaan kepada leluhur (Mattulada 1982: 264, Christian Pelras 2006: 199).

Pada masa lampau satu kampung asal diketuai oleh seorang *matowa* dan dibantu oleh dua orang yang disebut *sariang* atau *perennung*. Gabungan kampung disebut *wanua* dalam Bahasa Bugis dan *pa'rasangan* atau *bori'* dalam Bahasa Makassar. Sebutan bagi pengetua *wanua* mengikut pada istilah tempatan, misalnya *arung*, *sullewatang* dan *matowa* dalam Bahasa Bugis, *gallarang* atau *karaeng* dalam Bahasa Makassar. Semua kerajaan di Ajatappareng menggunakan istilah *arung* bagi pengetua *wanua*. Hubungan kekuasaan antara ketua *wanua* dengan ketua kampung bersifat hirarki (Mattulada 1982: 264).

Manakala sebuah kampung penduduknya mulai ramai, maka biasanya ketua kampung membahagi kampung itu berasaskan kepada seberapa ramai saudara dan anak yang hendak dilantik menjadi pengetua kampung-kampung yang baharu itu. Kumpulan kampung asal dengan beberapa kampung baharu disebut *wanua*. Ketua kampung asal mesti mempunyai hubungan kerabat yang sangat rapat dengan para ketua kampung yang baharu itu. Ketua kampung asal boleh sahaja merangkap sebagai ketua *wanua* atau *arung*, tetapi boleh juga tidak merangkap. Dinamika politik sangat menentukan sesiapa yang akan menjadi *arung*. Manakala dinamika politik yang berlaku memberi peluang kepada ketua kampung baharu maka ianya boleh dilantik menjadi *arung*. *Arung* boleh juga berasal daripada *wanua* lainnya dan bahkan berasal daripada kerajaan lainnya.

Hubungan saudara mara di antara ketua-ketua *wanua* yang berjiran boleh mewujudkan satu perkumpulan *wanua* yang tidak mengikat. Tidak ada *arung* yang mengetuai perkumpulan *wanua*,⁴ tetapi para *arung* biasanya diikat oleh adat dan tradisi yang sama. Ada empat kumpulan *wanua* di Sawitto. Tirowang, Lolowang, Rangamea dan Langnga satu kumpulan. Leppangeng, Paleteang, Bailu dan Salo satu kumpulan. Talabangi, Urung dan Malimpung satu kumpulan. Peso, Bulu dan Sekka satu kumpulan. Madello, Paria, Tampio dan Buwa satu kumpulan (Lontara' Ade'-ade'na Sawitto, hlm. 1-2, Lontara' Attoriolong, hlm. 455, Stephen C. Druce 2009: 256-257). Ada lima kumpulan *wanua* di Sidenreng. Liseq, Guru, Teteaji, Masseur, Allakuang, Aratang dan Aliwuwu satu kumpulan. Amparita, Corawali, Wanio, Wettae dan Bilokka satu kumpulan. Otting, Ugi, Jampu, Bulu Cenrana, Bilulang dan Bila satu kumpulan. Batu, Betao, Kalompang, Paraja, Lamarang, Barang Mamase dan Barukku satu kumpulan (Lontara' Addituang Sidenreng, hlm. 1, Abdurrazak Daeng Pantunru 2004: 76-77).⁵ Lontara' Akkarungeng Sidenreng dan Abdurrazak Daeng Pantunru tidak menyebutkan Maiwa sebagai salah satu *wanua* yang utama di Sidenreng, kerana selepas kerajaan-kerajaan di Ajatappareng dan kerajaan-kerajaan di Massenrempulu ditaklukkan oleh Bone pada akhir abad ke-17, maka Bone memerdekakan dan meningkatkan status Maiwa menjadi kerajaan yang kemudian menjadi sesebuah

⁴Perkumpulan *wanua* dalam *lontara'* disebut *lole'* = kumpulan. *Lole'na* = kumpulannya, *silole'ran* = sekumpulannya.

⁵Bandingkan dengan sumber lainnya yang membuat kumpulan *wanua* di Sidenreng seperti berikut. Adapun *palili* Sidenreng ialah Maiwa, Bulu Cenrana, Otting (dua *arung*), Bila (tiga *arung*), Wala, Botto, Ugi dan Jampubatu (dua *arung*), Barukku (dua *arung*), Barammamase (dua *arung*), Bettawo (dua *arung*), Kalempan (tiga *arung*), Lamerrang, Paraja, Amparita dan Wanio (dua *arung*), Belokka (dua *arung*), Corawali, Wettae. *Palili noe rakkalana* ialah Masseur, Allakuang, Teteaji, Liseq, Guru, Wala, Soreang, Liau, Aratang, Tellang, Pasalibua, Lullung, Paladang, Labanni, Bakka Sitto, Bulu, Bungi, Tappokadappe dan Kaluppang (Lontara' Attoriolong, hlm. 454-455, Stephen C. Druce 2009: 255-256).

kerajaan ahli Konfederasi Massenrempulu.⁶ Bone melakukan ini bagi menggantikan kedudukan Letta dalam Konfederasi Massenrempulu. Letta kemudian menjadi *palili* daripada Bone yang dititipkan kepada Sawitto (Leonard Y. Andaya 2004: 169-191). Adapun *paliliqna* Suppa ialah Nepo, Palanro dan Maluba. *Napanoq rakkalana*⁷ ialah Bojo, Bacukiki, Parengki, Belawa dan Soreang. Nepo *napanoq rakkalana* ialah Sadussu, Attapang, Cekkengang, Kutae, Marempang, Mari-mario, Mallawa dan Pakka (Lontara' Attoriolong, hlm. 455, Stephen C. Druce 2009: 257-258, D.F. van Braam Morris 1893: 203-204). Rappang *paliliqna* ialah Kulo'. *Napanoq rakkalana* ialah Benteng, Baranti, Panrong, Manisa, Dea dan Simpo (Lontara' Attoriolong, hlm. 455, Stephen C. Druce 2009: 258). Belum ditemukan sumber yang menjelaskan tentang kumpulan *wanua* di Alitta. Walaubagaimanapun D.F. van Braam Morris menyebut nama-nama *wanua* yang ada di Alitta ialah Alitta, Bompatue, Bottae, Dolangangnge, Sumpang Lamorange, Kariango dan Pao (D.F. van Braam Morris 1893: 455).

Biasanya dinamika politik dalaman di suatu *wanua* dapat dikawal dengan baik, kerana sesama ketua kampung sangat dekat hubungan kekeluargaannya bahkan rakyat yang duduk dalam semua kampung di *wanua* itu saling kenal secara baik. Dinamika politik yang biasa susah dikawal adalah hubungan politik antara satu *wanua* dengan *wanua* lainnya. Konflik antara satu *wanua* dengan *wanua* lainnya biasanya diakhiri dengan menubuhkan satu kerajaan yang merupakan kumpulan daripada beberapa *wanua*, baik yang berkonflik mahupun yang tidak terbabit dalam konflik itu (Christian Pelras 2006: 200). Manakala *wanua* merupakan kumpulan daripada beberapa kampung yang dipersatukan berasaskan kepada hubungan saudara mara, maka kumpulan *wanua* juga dipersatukan berasaskan kepada kedekatan kawasan, kesamaan adat tradisi dan utamanya hubungan saudara mara. Berbeza dengan itu, semua kerajaan di Sulawesi Selatan diwujudkan berasaskan kepada perjanjian anantara para pengetua *wanua* atau para *arung* yang mewakili rakyatnya masing-masing dengan *Tomanurung* atau orang yang mula-mula dilantik menjadi raja.

Konsep *palili*

Manakala *wanua* merujuk kepada keadaan geografik suatu kawasan yang mungkin sahaja merupakan kumpulan daripada beberapa kampung yang dipersatukan oleh adat tradisi dan hubungan saudara mara daripada para penduduknya. Adapun *palili* merujuk kepada hubungan politik dan kekuasaan antara *wanua* dengan kerajaan pusat (D.F. van Braam Morris 1893: 225-226). Bentuk hubungan antara *wanua* tertentu dengan kerajaan pusat menentukan jenis *palili* daripada *wanua* itu dalam pandangan kerajaan pusat. Kerajaan-kerajaan di Ajatappareng menggunakan tiga istilah bagi menentukan jenis *palili* dan hubungan antara *wanua* dengan kerajaan pusat. Tiga istilah itu ialah *palili passeajingeng*, *palili napanoq rakkalana* dan *palili bassi*. Perbezaan jenis *palili* menentukan perbezaan asal usul dan kewajiban-kewajiban *palili* terhadap kerajaan pusat.

Ada dua jenis *wanua* yang termasuk *palili passeajingeng*, pertamanya ialah *wanua-wanua* yang membuat perjanjian bersama bagi menubuhkan suatu kerajaan dan keduanya ialah *wanua-wanua* yang ditaklukkan atau *wanua-wanua* yang secara ikhlas meminta perlindungan dan bersedia menjadi bawahan daripada kerajaan tertentu (Mukhlis 1971: 65). Jenis kedua ini biasanya berlaku manakala terjadi perang baik antara satu *wanua* dengan *wanua* lainnya mahupun antara beberapa *wanua* dengan kerajaan tertentu. *Wanua-wanua* yang mula-mula membuat perjanjian bagi menubuhkan Sidenreng ialah Lisuji, Pupuru, Teteaji, Massepe, Allakuang, Aratang dan Aliwuwu (Lontara' Addatiang Sidenreng, hlm. 1, Abdurrazak Daeng Patunru 2004: 77). Pada tahun 1810 Nepo berkonflik dengan Palanro. Nepo bersedia menjadi *palili passeajingeng* daripada Sidenreng kerana Sidenreng membantu Nepo bagi memenangi konflik ini (D.F. van Braam Morris 1893: 204). Pada tahun 1825 Suppa berperang dengan Belanda yang disokong oleh Sidenreng. Suppa kalah dalam peperangan ini maka Bacukiki, Bojo, Nepo dan Palanro yang pada mulanya adalah *palili* daripada Suppa memilih

---

⁶Maiwa mempunyai *wanua* atau kampung yang menjadi *palili* atau berada di bawah pengaruh kekuasaannya iaitu Roa, Matakali, Pasang, Limbuang, Lullung, Paladang, Labaniq, Bakka, Sito, Bulu, Bungin dan Tallang. *Palili napanoe rakkalana* iaitu Tappong, Kadeppang dan Kaluppang (Lontara' Attoriolong, hlm. 455, Stephen C. Druce 2009: 256).

⁷*Napanoq rakkalana* ialah *palili* yang wajib menyediakan semua logistik yang diperlukan oleh kerajaan pusat. *Napanoq rakkalana* juga wajib mengerjakan sawah dan ladang milik kerajaan pusat tanpa upah.

bergabung dan menjadi *palili passeajingeng* Sidenreng (D.F. van Braam Morris 1893: 204). Adapun *wanua* yang mula-mula membuat perjanjian bagi menubuhkan Sawitto ialah Tirowang, Rangamea atau Jampue, Lolowang dan Langnga (Lontara' Ade'-ade'na Sawitto, hlm. 1, D.F. van Braam Morris. 1893: 214-215). Belum ditemukan sumber yang menjelaskan *wanua-wanua* yang menubuhkan Suppa, Rappang dan Alitta.

Para *arung* daripada *palili passeajingeng*, khasnya para *arung* daripada *wanua* yang mula-mula menubuhkan kerajaan selain menjadi *arung* di *wanua* yang autonomous dalam menjalankan pentadbiran juga ianya mesti duduk dalam struktur majlis adat di kerajaan pusat. Di Sawitto, Suppa, Rappang dan Alitta mereka menjadi ahli *bate-bate* atau pemilik panji. Adapun di Sidenreng satu orang menjadi *Tellu Lette*⁸ dan yang lainnya menjadi ahli *bate-bate* atau pemilik panji. Selain itu *arung* daripada *palili passeajingeng* boleh juga menjadi *pabbicara*.⁹ Oleh itu, para *arung* yang berasal daripada *palili passeajingeng* mempunyai dua peranan utama, selain menjadi *arung* dan pelaksana pentadbiran di *wanua* yang dikuasainya ianya juga menjadi ahli daripada majlis adat di kerajaan pusat (Mukhlis 1971: 65-66). Para *arung* yang berasal daripada jenis *palili* lainnya boleh menjadi *pabbicara* manakala diperlukan tetapi tidak boleh menjadi ahli daripada majlis adat.

Di Sidenreng mesyuarat majlis adat dipimpin oleh Raja Sidenreng, kadang-kadang dipimpin oleh *Arung Lolo* (Yang Dipertuan Muda atau putera mahkota) atau dipimpin oleh mangkubumi (*Tellu Lette*). Di Sawitto manakala mesyuarat majlis adat belum menemukan jalan penyelesaian suatu perkara, maka mesyuarat majlis adat diadakan dengan membabitkan para *arung* yang ada dalam kawasan kerajaan pusat. Manakala mesyuarat ini belum juga menemukan jalan penyelesaian, maka mesyuarat diadakan dengan membabitkan para pemilik panji atau *palili passeajingeng* yang mula-mula menubuhkan Sawitto. Manakala mesyuarat ini belum juga menemukan jalan penyelesaian, maka mesyuarat diadakan dengan membabitkan semua *arung* yang berasal daripada *palili passeajingeng*, *palili npanoq rakkalana* dan *palili bassi* (Lontara' Ade'-ade'na Sawitto, hlm. 2).

Palili passeajingeng juga wajib menghadiri semua perayaan, pesta dan festival yang diadakan di kerajaan pusat. *Palili passeajingeng* juga wajib menjadi pihak penengah manakala terjadi konflik antara *wanua* dan konflik antara bangsawan di kerajaan pusat. Manakala Sawitto berperang dengan kerajaan lainnya, maka *palili passeajingeng* wajib membantu *palili bassi* bagi mengawal keselamatan kerajaan.¹⁰

Pada mulanya raja-raja di Ajatappareng berasal daripada *wanua-wanua passeajingeng* atau berasal daripada salah satu kerajaan di Ajatappareng. Orang yang mula-mula menerokai Sidenreng sememangnya berasal daripada Sangallaq dan orang yang mula-mula menerokai Sawitto mungkin berasal daripada Simbuang, tetapi orang yang menjadi raja pertama di Sidenreng dan Sawitto ialah orang yang berasal daripada *wanua* atau *palili passeajingeng*. Berlaku sama dengan raja pertama di Suppa, Rappang dan Alitta. Bagi mengawal peranan utama dan kemurnian darah kebangsawan para raja, maka mereka berkahwin sesama bangsawan. Perkahwinan semacam ini di Ajatappareng mula-mula dilakukan antara kerajaan dalam konfederasi, mungkin bermula pada pertengahan abad ke-16 perkahwinan dilakukan dengan kerajaan atau pun *wanua* di luar daripada konfederasi. Salah satu contoh perkahwinan yang dilakukan dengan kerajaan di luar daripada konfederasi pada abad ke-16 ialah perkahwinan antara La Patiroi Raja Sidenreng ke-6 (1564-1612) dengan puteri daripada

⁸*Tellu Lette* ialah nama jawatan mangkubumi. *Tellu Lette* juga menjadi ketua majlis adat dan sebelum tahun 1905 *Tellu Lette* juga menjadi panglima perang. Pada masa Sumange Rukka menjadi Raja Sidenreng ke-18 (1882-1900) ianya berkahwin dengan Simatana Arung Nepo. Sumange Rukka melantik isterinya menjadi *Tellu Lette* Sidenreng. Dengan cara ini Sumange Rukka dapat menguasai Nepo, Palanro, Bacukiki, Bojo dan Soreang (Abdurrazak Daeng Patunru 2004: 79).

⁹*Pabbicara* ialah hakim pengadil yang memutuskan perkara. Para *pabbicara* ini dibezakan bidang tugasnya, *pabbicara pakkajae* (hakim bidang kelautan dan perikanan), *pabbicara passarie* (hakim bidang kehutanan), *pabbicara pabbalu'balu'e* (hakim bidang ekonomi dan perniagaan) dan *pabbicara pallaong rumae* (hakim bidang pertanian) (Lontara' Bicaranna Mula Timpaengngi Sidenreng Najaji Engka Wanua ri Sidenreng, hlm. 7).

¹⁰Pada masa Sawitto menyerang Tanete askar-askar Sawitto dipimpin langsung oleh Raja Sawitto yang dibantu oleh para *arung palili passeajingeng* (Basrah Gising 2002: 18-28). Pada masa Sawitto dan Sidenreng ditaklukkan oleh Bone pada pertengahan abad ke-17, maka Bone menjadikan Sawitto dan Sidenreng sebagai *palili passeajingeng*. Manakala Bone berperang melawan kerajaan lainnya, maka Sidenreng wajib memimpin kerajaan-kerajaan di Ajatappareng bagi membantu Bone (Lontara' Addituang sidenreng, hlm. 2, Lontara' Akkarungeng Sawitto, hlm. 1).

Tunipallangga Raja Gowa ke-10 (1546-1565) yang berlaku pada tahun 1547 (Lontara' Addituang Sidenreng, Lontara' Akkarungeng Sawitto, Lontara' Akkarungeng Suppa, Lontara' Akkarungeng Alitta).

Palili bassi ialah *wanua-wanua* yang berkewajiban menyediakan askar bagi kerajaan pusat. Manakala Sidenreng ataupun Sawitto berperang dengan kerajaan lainnya, maka askar-askar yang berasal daripada *palili bassi* yang diutamakan menghadapi musuh. Adapun askar-askar yang berasal daripada *palili* lainnya wajib membantu askar-askar yang berasal daripada *palili bassi*. Manakala Sawitto berperang melawan kerajaan lainnya, maka benteng pertahanan Raja Sawitto mesti dikelilingi oleh benteng pertahanan daripada para *palili bassi*. Adapun *palili bassi* daripada Sawitto ialah Kadokkong, Gallangkalang, Pangaparang, Kabbang Langnga, Kaluppang dan Lome (Lontara' Ade'-ade'na Sawitto, hlm. 1). Adapun Kabbang, Langnga dan Lome mempunyai kewajiban tambahan iaitu wajib membantu kerajaan pusat manakala Raja Sawitto hendak menubuhkan sesebuah istana (Lontara' Sawitto, hlm. 1). Tidak ada sumber yang menjelaskan mana-mana sahaja *wanua* yang termasuk *palili bassi* daripada Sidenreng, Suppa, Rappang dan Alitta. Walaubagaimanapun ada sumber yang menjelaskan bahawa manakala Sidenreng berperang dengan kerajaan lainnya, maka *wanua-wanua* yang diutamakan menyediakan askar ialah Amparita, Corawali, Belokka, Wettae dan Wanio (Abdurrazak Daeng Patunru 2004: 79).

Palili napanoq rakkalana ialah *wanua-wanua* yang mesti menyediakan logistik bagi keperluan istana dan kerajaan pusat. Begitu pentingnya kedudukan *palili napanoq rakkalana* sehingga oleh kerajaan pusat menyebutnya *lilie ri laleng* (wilayah kekuasaan yang paling dekat) (D.F. van Braam Morris 1893: 214-215). Hanya rakyat di *palili napanoq rakkalana* yang wajib bekerja di sawah atau di ladang kepunyaan istana atau kerajaan pusat. Sawah dan ladang kepunyaan istana atau kerajaan pusat ada yang terletak di kerajaan pusat, ada yang terletak di *palili napanoq rakkalana* dan kadangkala ada juga di *palili passeajingeng*. *Palili napanoq rakkalana* daripada Sidenreng ialah Massepe, Allakuang, Teteaji, Liseq, Watang Sidenreng, Wala, Soreang, Liwuwu, Aratang, Wengeng dan Tallang (Lontara' Attoriolong, hlm. 455, Stephen C. Druce 2009: 255-256). *Palili napanoq rakkalana* daripada Maiwa ialah Tappong, Kadeppang dan Kaluppang. Sebelum pertengahan abad ke-17 Sidenreng mendapat dukungan logistik daripada Maiwa yang pada masa itu berada di bawah kuasa Sidenreng. Selepas Sidenreng dan Maiwa ditaklukkan oleh Bone pada tahun 1673, maka dukungan logistik ini hilang bersamaan dimerdekakannya Maiwa oleh Bone menjadi satu kerajaan tersendiri dalam Konfederasi Massenrempulu. *Palili napanoq rakkalana* daripada Sawitto ialah Cempa, Madallo, Paria, Talabangi, Urung, Malimpung, Padakkalawa, Kabbang, Punnia, Peso, Sekkang, Bulu, Salo, Tampio, Paleteang dan Leppangeng (D.F. van Braam Morris 1893: 214-215, Stephen C. Druce 2009: 257, Lontara' Attoriolong, hlm. 455). *Palili napanoq rakkalana* daripada Suppa ialah Bojo, Bacukiki, Parangki, Belawa dan Soreang (Lontara' Attoriolong, hlm. 455, Stephen C. Druce 2009: 257). Pada awal abad ke-19 Suppa kehilangan Bajo, Bacukiki dan Soreang sebab ketiga-tiga *palili* ini bergabung ke Sidenreng. *Palili napanoq rakkalana* daripada Rappang ialah Benteng, Baranti, Panrong, Manisa, Dea dan Simpo (Lontara' Attoriolong, hlm. 455, Stephen C. Druce 2009: 258). Tujuh *wanua* yang menjadi *palili* daripada Rappang hanya Kulo' yang tidak menjadi *palili napanoq rakkalana*. Mungkin disebabkan kerana Kulo' berjiran dengan Maiwa yang menjadi salah satu *palili* utama daripada Sidenreng dan juga berjiran dengan Malimpung yang menjadi salah satu *palili* utama daripada Sawitto.

Selepas Bojo, Bacukiki, Parangki dan Soreang bergabung ke Sidenreng, maka pastilah Suppa kehilangan sumber logistik yang sangat penting di keempat-empat *wanua* itu. Pada masa itu Suppa hanya mempunyai *palili napanoq rakkalana* sebanyak satu *wanua* sahaja iaitu Belawa. Sebaliknya Sidenreng yang mempunyai *palili napanoq rakkalana* sebanyak 11 *wanua* bertambah menjadi 15 *wanua* dengan bergabungnya 4 *wanua palili napanoq rakkalana* yang berasal daripada Suppa. Suppa semakin miskin dan Sidenreng semakin kaya, kerana Pelabuhan Parepare yang dekat Suppa direbut oleh Inggeris yang disokong oleh Sidenreng pada tahun 1814. Selepas perebutan ini, maka Inggeris menyerahkan Pelabuhan Parepare kepada Sidenreng (Sartono Kartodirdjo, dkk. 1973: 278).

Kesimpulan

Dalam terminologi politik orang Bugis dikenal dua istilah bagi menggambarkan hubungan kekuasaan antara unit-unit politik yang ada dalam suatu kerajaan. Kedua-dua istilah itu ialah wanua dan palili. Istilah wanua merujuk pada suatu tempat yang berkaitan dengan keadaan geografik dan demografik. Oleh itu wanua sangat jelas kawasannya, bahasa yang digunakan hanya satu, hubungan sosial penduduk berasal daripada keturunan yang sama, sistem pentadbirannya sangat sederhana. Manakala pengetua wanua mempunyai beberapa putera dan puteri yang berkahwin, maka pengetua wanua membahagi wanua itu ke dalam beberapa kampung atau bahkan wanua yang masing-masingnya diketuai oleh putera atau puterinya.

Ada pun istilah palili merujuk pada bentuk hubungan kuasa antara wanua dengan kerajaan pusat. Wanua yang mula-mula menubuhkan kerajaan menjadi palili passeajingeng atau palili yang diutamakan dalam mengambil keputusan di kerajaan pusat. Wanua yang menyediakan tentara bagi mengawal keselamatan pertahanan kerajaan disebut palili bassi. Ada pun wanua yang berkewajiban menyediakan logistik yang diperlukan kerajaan pusat disebut palili napanoq rakkalana. Manakala berlaku perang antara satu kerajaan dengan kerajaan lainnya, maka palili napanoq rakkalana daripada kerajaan yang tewas dapat berubah menjadi palili passeajingeng manakala ianya berpindah pertuanan kepada kerajaan yang memenangi perang. Perpindahan pertuanan ini bermakna hilangnya sumber logistik bagi kerajaan yang kalah perang.

Rujukan

Sumber Lontara':

Lontara' Addituang Sidenreng.
Lontara' Ade'-ade'na Sawitto.
Lontara' Akkarungeng Bone.
Lontara' Akkarungeng Suppa.
Lontara' Akkarungeng Alitta.
Lontara' Attoriolong.
Lontara' Bicaranna Mula Timpaengngi Sidenreng Najaji Engka Wanua ri Sidenreng.

Sumber buku, thesis dan artikel:

Abadurazak DP (1993) *Sejarah Gowa*. Yayasan Kebudayaan Sulawesi Selatan, Ujungpandang.
Abdurrazak DP (2004) *Bingkisan patunru: Sejarah lokal Sulawesi Selatan*. Pusat Kajian Indonesia Timur bekerjasama dengan Lembaga Penerbitan Universitas Hasanuddin, Makassar.
Andaya LY (2004) *Warisan arung palakka: Sejarah Sulawesi Selatan abad ke-17*. Innawa, Makassar.
Andi PM et al. (2003) *Sejarah lahirnya Kabupaten Pinrang*. Hasil seminar dan simposium sejarah lahirnya Kabupaten Pinrang.
Andi ZA (1985) *Wajo abad XV-XVI: Suatu penggalan sejarah terpendam Sulawesi Selatan dari Lontara*. Alumni, Bandung.
Basrah Gising (2002) *Sejarah Kerajaan Tanete*. Sama Jaya, Makassar.
Burhanuddin P (2006) *Persekutuan Limae Ajatappareng abad XVI (Tesis Magister)*. Program Pascasarjana Universitas Negeri Makassar.
Caldwell I (1988) *South Sulawesi a.d. 1300-1600: Ten Bugis texts (PhD dissertation)*. Australian National University.
Darwas R (1985) *Sejarah Kabupaten Daerah Tk. II Pinrang*. Balai Kajian Sejarah dan Nilai Tradisional, Ujungpandang.
Druce SC (2009) *The lands west of the lakes: A history of the Ajatappareng Kingdoms of South Sulawesi 1200 to 1600 CE*. KITLV, Leiden.
Harvey BS (1989) *Pemberontakan Kahar Muzakkar: Dari tradisi ke DI/THI*. Grafiti, Jakarta.

- Mappasanda HAM (1992) *Massenrempulu menurut catatan D.F. van Braam Morris*. Balai Kajian Sejarah dan Nilai Tradisional, Ujungpandang.
- Mattulada (1982) *Kebudayaan Bugis Makassar*. In: Koentjaraningrat (ed) *Manusia dan kebudayaan di Indonesia*. Jambatan, Jakarta.
- Mattulada (2011) *Menyusuri jejak kehadiran Makassar dalam sejarah*. Ombak, Yogyakarta.
- Mukhlis (1971) *Struktur birokrasi Kerajaan Gowa jaman pemerintahan Sultan Hasanuddin (1653-1669)* (Tesis Sarjana). Universitas Gadjah Mada.
- Pelras C (2006) *Manusia Bugis*. Forum Jakarta-Paris EFEO, Jakarta.
- Sartono Kartodirdjo et al. (1973) *Ikhtisar keadaan politik Hindia Belanda tahun 1839-1848*. ANRI, Jakarta. pp. 278.
- Soetardjo K (1984) *Desa*. Balai Pustaka, Jakarta.
- Syahrir K (1998) *Sejarah berdirinya Kerajaan Sawitto*. *Bosara* 12 (V).
- Van Braam Morris DF (1893) *Nota van Toelichting op het Contract Gesloten met het Landschap Aletta (Adjatapparang) op den 20 Juli 1890*. *TBG* Jilid XXXVI.
- Van Braam Morris DF (1893) *Nota van Toelichting op het Contract Gesloten met het Landschap Sawitto (Adjatapparang) op den 30 October 1890*. *TBG* Jilid XXXVI.
- Van Braam Morris DF (1893) *Nota van Toelichting op het Contract Gesloten met het Landschap Soeppa (Adjatapparang) op den 18 Juli 1890*. *TBG* Jilid XXXVI.